
ITALIJANSKA PARTIZANSKA DIVIZIJA GARIBALDI U CRNOJ GORI

Erik Gobeti

In this work the Italian historian Gobetti deals with the operations of the Italian military formations in Montenegro during the Second World War. He particularly emphasises Division Garibaldi which joined the partisans after the capitulation of Italy and whose 7,000 soldiers died or disappeared.

Na dan kapitulacije Italije divizija Venecija nalazi se stacionirana u Beranama. Ta divizija, nazvana planinsko-pješadijskom, raspolaže dodatnom artiljerijom, uključuje jednu milicijsku legiju i broji tri, umjesto dva puka standardna za italijansku kraljevsku vojsku. Treći puk ove divizije, 383, je razbijen maja 1943, u jednoj zasjedi kod Bioča, par kilometara sjeverno od Podgorice i obnavlja se u Albaniji. U svakom slučaju, divizija u tom trenutku broji najmanje 15.000 ljudi i predstavlja jednu od najsolidnijih na Balkanu.

Tokom prethodne dvije godine divizija Venecija nije bila uključena u vojne akcije od posebnog značaja, ako se izuzme

bitka kod Bioča. Crna Gora je okupirana, kao i ostatak Jugoslavije, aprila 1941. godine zahvaljujući munjevitom nadiranju njemačkih trupa. Ova teritorija je potom dodijeljena Italiji, a fašistička diplomatija je imala plan da od nje napravi kolaboracionističku državu po albanskom i hrvatskom modelu. Ta operacija međutim nije uspjela, a dan nakon proglašenja nezavisnosti, 13. jula 1941, izbio je ustanak, koji je za kratko vrijeme zahvatio i oslobodio gotovo cijelu teritoriju, izuzev najvažnijih gradova. U sedmicama koje su uslijedile, na scenu je stupila divizija Venecija, koja je, zajedno sa drugim jedinicama, bila povučena iz Albanije kako bi ugušila ustanak. Operacije ponovnog osvajanja trajale su skoro mjesec dana i sa sobom donijele ogromna stradanja: pljačkanja i paljenja sela, pogubljenja sumnjivih osoba, deportovanje cijelih porodica. Žrtve ovih operacija dostižu brojku od oko 5.000. Najodgovornije za ovo nasilje bile su alpske vojne formacije i albanske kolaboracionističke trupe, ali i pješadijske divizije, poput divizije Venecija, koje učestvuju u represiji.

U narednim mjesecima ustanički front se razbija i dijeli na one koji su spremni da nastave s pružanjem otpora pod vođstvom komunističke partije i Tita, i na one koji se opredjeljuju za uspostavljanje *modus vivendi*-ja sa okupatorom. Ovi posljednji se slijavu u srpski nacionalistički četnički pokret Draže Mihailovića, koji svoj glavni štab formira u Lipovu nadomak Kolašina, u okupacionoj zoni divizije Venecija. Četnici brzo sa Italijanima postižu politički i vojni dogovor, koji će faktički trajati dvije godine. Riječ je o plodnoj saradnji budući da komunisti partizani bivaju protjerani iz Crne Gore u trajanju od gotovo godinu dana (proljeće 1942 - proljeće 1943), ali koju takođe karakteriše dvosmislenost i uzajamna podozrivost. Četnici, naime, predstavljaju jugoslovensku vojsku u otadžbini, a 19. januara 1942. Draža Mihailović je čak imenovan za ministra vojske

jugoslovenske Vlade u izbjeglištvu u Londonu, koja je pak formalno još uvijek u ratu sa Italijom. Italijanske vlasti su toga savršeno svjesne, ali biraju da istraju u jednom savezu koji se čini efikasnim iz više razloga: dijeli narodnooslobodilački front, dozvoljava kapilarnu kontrolu teritorije, omogućava iskorištavanje ovih trupa u antigerilskom ratu, proširuje polje kolaboranata značajno izvan malog independenstističkog jezgra.

Ta faza, koju u suštini karakteriše uspostavljanje mira na ovoj teritoriji, završava se u proljeće 1943, kada, napredujući iz Bosne, partizanska vojska poražava četnike i vrši pritisak na italijanski okupacioni sistem. Istovremeno, Njemci stavljaju tačku na dvolični italijansko-četnički savez tako što razoružavaju glavne nacionalističke jedinice i tjeraju Mihailovića da se skloni u Srbiju. Od tog trenutka pa nadalje Italijani su u defanzivi: ne uspijevaju da spriječe ovaj potez Njemaca, učestvuju u zajedničkim ofanzivama protiv partizana na teritoriji koja je teorijski isključivo pod njihovom nadležnošću, ali sa marginalnom ulogom. Divizija Venecija učestvuje u antipartizanskim vojnim operacijama na Durmitoru sa kolonom vojnika predvođenom generalom Izaskom. Ona je, zajedno sa ostalim jedinicama fašističke vojske, odgovorna za zločine počinjene nad ranjenim ili zarobljenim partizanima, koji bivaju na mjestu strijeljani. U istom tom periodu vojni guverner u Crnoj Gori Alesandro Pircio Biroli naređuje pogubljenje 180 talaca kao čin odmazde za ubistvo 9 italijanskih oficira od strane partizana. Neka pogubljenja su izvršena i na teritoriji koja je u nadležnosti divizije Venecija.

Ljeto 1943. predstavlja period zatišja u borbama. Partizani se oporavljaju od poraza pretrpljenog u maju-junu te iste godine, dok su Italijani zauzeti reorganizacijom komandi na Balkanu sa ciljem preraspodjele okupacionih snaga i slanja trupa nazad u svoju domovinu. Divizija Venecija je i dalje je raspoređena na istoj teritoriji gdje se stacionirala dvije godine ranije; mnogi voj-

nici i oficiri su uspostavili različite veze sa tamošnjim stanovništvom pletući mrežu odnosa ekonomske ili ljubavne prirode, a u nekim rijetkim slučajevima, ostvarujući čak i kontakt sa lokalnim partizanima. Već par nedjelja ovom jedinicom upravlja Đovani Batista Oksilija, general sa neposredno stečenim diplomatskim iskustvom vojnog izaslanika u italijanskoj ambasadi u Zagrebu. Na teritoriji Crne Gore raspoređene su još tri italijanske divizije uz razne druge vojne jedinice – ukupno 70.000 ljudi pod komandom XIV armijskog korpusa stacioniranog u Podgorici. Komandant ovog korpusa, general Erkole Ronkalja, s druge strane, podređen je Istočnoj armijskoj grupi generala Ecija Rosija, sa sjedištem u Tirani.

8. septembra 1943. biva objavljena kapitulacija i izlazak Italije iz rata. Trupe raspoređene na Balkanu doznaju ovu vijest preko radijskog saopštenja i prihvataju je uglavnom u čudu, budući da glavne komande prethodnih dana nijesu o tome dobile nikakvo obavještenje. Saopštenje je, pak, nevjerovatno dvosmisleno. Nije jasno na čiju stranu treba stati u jednom tako zamršenom kontekstu kao što je jugoslovenski. Badoljo poziva da se obustave borbe sa savezničkim vojskama, ali u tom periodu kako četnici, tako i partizani, uprkos međusobnim surovim okršajima, primaju engleske oficire za vezu. Osim toga, u radijskom saopštenju izdata je naredba da se mora odgovoriti na eventualnu agresiju, ali bez eksplicitnog imenovanja bivših saveznika. Nakon završetka prolječnih borbi Njemci su napustili 118. diviziju koja je pored još nekoliko manjih naoružanih, prije svega vazduhoplovnih, grupa raspoređena na teritoriji Crne Gore. Sada su u značajnoj manjini u odnosu na Italijane, ali djeluju odlučno, slijedeći plan progresivnog razoružanja. Nasuprot njima, Italijani za kratko vrijeme ostaju bez jedinstvene komande: iz matične države ne pristižu nikakva pojašnjenja, dok vrhovni komandant na Balkanu Ecio Rosi biva zarobljen od

strane Njemaca već 11. septembra. Njegov zamjenik u Tirani, Renco Dalmaco, uprkos tome što je mogao računati na čistu superiornost u ljudstvu i u naoružanju, odlučuje da izda naredjenje o suštinskoj „samodeportaciji“ prema Njemačkoj. Ronkalja, komandant XIV armijskog korpusa u Podgorici, odbija da odgovori na naredbu, oklijeva, žali se na fizičku slabost i ne pravi defanzivni plan. 14. septembra on saziva komandante četiri italijanske divizije. Ipak, ne uspijeva da dogovori jednu zajedničku strategiju. 15. septembra i njega zarobljavaju Njemci i biva deportovan.

Od tog trenutka italijanske divizije prisutne na crnogorskoj teritoriji djeluju sasvim autonomno i prave različite izbore. Divizija Emilija, raspoređena na prostoru duž obale teritorije Kotora, koji je zvanično anektiran Italiji, nastoji da se odupre njemačkoj ofanzivi i da se preko mora vrati u Italiju. Usljed nedostaka jasne komande, samo će jedna polovina ove divizije zaista i uspjeti da se domogne mora prije nego što grad padne u ruke Njemaca, 16. septembra. Alpska divizija Taurinense nalazi se na teritoriji kotorskog zaleđa, u dodiru sa 118. njemačkom divizijom. Jedan odred ove divizije, u jutro 9. septembra, ispaljuje prve topovske hice na jednu nacističku kolonu koja nastoji da se probije ka jugu. U narednim nedjeljama divizija Taurinense, učestvujući zajedno sa divizijom Emilija u bitkama protiv Njemaca, pokušava sebi da obezbijedi prolaz prema Kotoru i time omogućiti povratak kući. Vazдушna nadmoć i brzina kretanja, kao i buntovništvo u redovima divizije Ferara – čiji se komandant Antonio Frančeskini odlučuje za neučestvovanje u ratu – idu u korist njemačkim vojnim snagama, koje za kratko odnose prevagu nad Italijanima. Divizija Taurinense se na kraju praktično raspada, a u drugoj polovini septembra svaki odred kreće svojim putem. Neki se predaju ili padaju u ruke Njemcima; neki pokušavaju da sarađuju sa četnicima; neki

nestaju po šumama i planinama – što se dogodilo i sa samim komandantom divizije, generalom Lorencom Vivaldom, kome se gubi trag na skoro mjesec dana; neki se, pak, odlučuju da nastave oslobodilačku borbu i pridružuju se diviziji Venecija na sjeveroistoku Crne Gore. Kako ova oblast nema posebno važnu stratešku ulogu, ona je isključena iz operacija ponovnog okupiranja koje sprovode Njemci. I Oksilija je, kao i ostali vrhovni komandanti, zbunjen i neodlučan, ali, za razliku od svojih kolega, on ima više vremena da razmisli. U prvim nedjeljama održava formalno savezništvo sa četnicima, koji se pojavljuju kao pravi predstavnici Saveznika u Jugoslaviji, zahvaljujući prisustvu britanskih oficira za vezu u njihovim komandama. Krajem septembra, međutim, u ovu oblast pristiže II partizanski udarni korpus Peka Dapčevića, koji ima naređenje da potisne četnike i da postigne sporazum sa Italijanima. To su nedjelje pometnije, u kojima se Italijani povremeno sukobe na različitim frontovima, ratujući i sa partizanima i sa četnicima. U međuvremenu, Oksilija očajnički pokušava da dobije uputstva iz glavnih komandi u Italiji. Kada se 9. oktobra konačno uspostavi prvi kontakt putem radio veze sa Vrhovnom komandom u Brindiziju, odluka je već donesena. Oksilija je, nakon konsultacije sa svojim oficirima, odlučio da ne popusti pred njemačkim ponudama za predaju, da napusti poražene četnike i da sklopi dogovor sa partzanima. 10. oktobra Dapčevićev II udarni korpus trijumfalno ulazi u Berane, sjedište komande divizije Venecija. Na taj način uspostavlja se jedna prilično velika oslobođena teritorija, na kojoj utočište pronalaze preživjeli pripadnici divizije Taurinense i svi ostali Italijani koji su odlučili da se odupru Njemcima. U početku ih je oko 20.000. Prvih nedjelja, ova nova formacija, koju Oksilija naziva Italijanskim trupama u Crnoj Gori, intenzivira radio vezu sa Vrhovnom komandom u Brindiziju, odakle mu šalju knjigu šifara i prvu pomoć avionom

koji slijeće na jedno polje u okolini Berana pripremljeno najbolje što se moglo za tu svrhu.

Partizanska italijanska divizija Garibaldi

Ove relativno mirne okolnosti, međutim, ne traju dugo. Nepunih nedjelju dana nakon italijansko-partizanskog dogovora započinje njemačka ofanziva. Između 20. i 27. oktobra Italijani se povlače ka Sandžaku formirajući jednu novu slobodnu teritoriju oko Pljevalja. Ovdje se zvanično, 2. decembra 1943, konstituiše partizanska italijanska divizija Garibaldi. Ova nova jedinica biva organizovana prema partizanskom modelu, u brigade sastavljene od stotinak pravih boraca. One ukupno broje oko 5.500 ljudi. Preostali vojnici bivaju manje-više nasilno razoružani i organizovani u radne bataljone, isprva pod komandom potpukovnika Karla Vitorija Musa. Ukratko, riječ je o malim grupama raspoređenim na toj teritoriji, koje se nalaze na usluzi partizanskim komandama i koje su pripravne za obavljanje svih vrsta poslova. Mnogi oficiri, koji se smatraju prekobrojnima i pod sumnjom da su počinili zločinstva u prethodnim mjesecima, bivaju zadržani gotovo kao zarobljenici. Nekima od njih će se potom suditi i, u barem 10 slučajeva, biće strijeljani od strane jugoslovenskih partizana.

Pod komandom generala Oksilije divizija Garibaldi zadržava strukturu i izgled italijanske divizije, ali u logističkom i vojnom smislu zavisi od jugoslovenske vojske. To je jedna dvosmislena pozicija koja ubrzo dovodi do problema i nesporazuma. Između Italijana i Jugoslovena, posebno u prvo vrijeme, vlada izraženo nepovjerenje uzrokovano ideološkim i kulturološkim razlikama, a prije svega, svirepim ratom koji se među njima vodio samo nekoliko dana ranije. Uzajamna podozrivost dolazi do izražaja u narednim mjesecima tokom vojnih akcija i prilikom podjele

životnih namirnica poslatih iz Italije. Raspodjelom namirnica, koje tokom zimskih mjeseci pristižu na kašičicu, rukovode jugoslovenske partizanske komande. S druge strane, Italijani, koji ove pošiljke doživljavaju prvenstveno namijenjenim sebi, dobijaju njihov minimalni dio i u svakom slučaju nedovoljno u odnosu na dramatične okolnosti u kojima se nalaze. I u pogledu vojne strategije postoji neslaganje između italijanskih i jugoslovenskih komandi: ovi prvi misle da mogu da zadrže kontrolu u gradovima (Berane i Pljevlja) jednom statičnom odbranom, a ne uspijevaju da izdrže talas njemačkog nadiranja. Jugoslovenske komande uglavnom doživljavaju Italijane kao izuzetno loše ratnike, dok ovi smatraju da su više puta bili napušteni pred udarom neprijatelja. Osim toga, Italijani teško uspijevaju da shvate i da prihvate gerilsku taktiku, na jednom posebno nepristupačnom i nepoznatom terenu, s ljudima od kojih nijesu uvijek prihvaćeni.

Početak decembra 1943. Njemci napadaju Pljevlja i osvajaju ih na prepad, u roku od par sati. U toj bici strada više od 500 Italijana, a preostalih oko 1.500 biva zarobljeno. Od tog trenutka za Italijane u Crnoj Gori počinje život u zaista dramatičnim okolnostima, koje svjedoci pamte kao krugove pakla. Divizija Garibaldi broji najviše stradalih u ovom periodu, prije svega od hladnoće, gladi, bolesti, a posebno od epidemije tifusa.

Crna Gora je surova oblast, veoma siromašna. Sada, nakon dvije godine žestokih bitaka, partizanske borbe i građanskog rata između četnika i partizana, potpuno je uništena, bez izvora hrane za tako veliki broj vojnika. Naime, osim Italijana, na teritoriji Crne Gore i dalje se nalaze različite jedinice jugoslovenske partizanske vojske koje nastavljaju da se bore, sada rame uz rame sa divizijom Garibaldi, sve do oslobođenja.

Nakon pada Pljevalja, jedan dio divizije uspijeva da se ponovo domogne Berana. Ovdje je i dalje u funkciji avionska pista,

te, iako veoma rijetko, avionima pristiže pomoć iz Italije i odvoze se ranjeni, bolesni, onesposobljeni. Osim toga, 2. i 3. brigada na čelu sa kapetanom Markiziom i kapetanom Rejnerijem bivaju poslate u istočnu Bosnu, u potragu za novim prostorom za manevrisanje i preživljavanje. Njihovo premještanje, do koga dolazi u periodu od februara do aprila 1944, odvija se u otežanim okolnostima, kroz planinske predjele, po visokom snijegu i završava se tragično. Obije jedinice bivaju gotovo potpuno uništene, dijelom od strane neprijatelja, a još većim dijelom od tifusa od kog stradaju i oba komandanta.

Tokom ove teške zime mnogi Italijani u Crnoj Gori završavaju rasuti po crnogorskim planinama, bez kontakta sa ostatkom divizije. Svaka grupa preživljava kako najbolje zna, bez pristupa zalihama, daleko od naseljenih oblasti, često bez prikladne odjeće, snalazeći se za hranu kod sirotinjskih seljačkih porodica, koje sa njima dijele i ono malo što imaju. Dok je hrana za borce, kada pristigne, generalno nedovoljna i neadekvatna, za one koji su dopali u „radne brigade“ situacija u tom pogledu još je dramatičnija. Često se ovi ljudi tretiraju kao polu-roboti prinuđeni da prose za hranu u zamjenu za ono malo poslova koje mogu da ponude.

Tokom 1944. sporim, ali sigurnim korakom situacija ide nabolje: vazдушna pomoć češće pristiže iz Italije; izvjestan broj ranjenih i bolesnih uspijeva da se vrati u domovinu; u hrani se i dalje oskudijeva, ali ne u onolikoj mjeri kao tokom minule zime. 24. februara generala Oksiliju zamjenjuje vicekomandant Vivalda (bivši komandant divizije Taurinense), koga, opet, početkom jula, zamjenjuje Karlo Ravnič. Prvi komandanti koji su se vratili u Italiju avionom, pokazali su se, po starosti i po *forma mentis*, nesposobnima za gerilski rat koji je vođen u Crnoj Gori. Karlo Ravnič nije visoki oficir i u potpukovnika je unaprijeđen prilikom imenovanja za vođu divizije. Pa ipak, on

se pokazuje kao izvanredan komandant. Istranin slovenskog porijekla, bivši rudar, odlično govori srpsko-hrvatski i u svakom pogledu se bolje razumije sa predstavnicima jugoslovenskih komandi, između ostalog zahvaljujući svojoj klasnoj pripadnosti, a uprkos bezuslovnoj odanosti monarhiji i dinastiji Savoja. Hrabar vojnik i harizmatičan komandant, Ravnič je u stanju da istovremeno zadobije povjerenje jugoslovenskih starješina, poštovanje italijanskih komandi i bezuslovno divljenje vojnika.

Posljednja njemačka ofanziva odigrava se u ljeto 1944, a već zaključno sa novembrom Njemci se definitivno povlače iz Crne Gore. U prvoj polovini oktobra pojavljuje se prvi znak konkretnog interesovanja od strane vlade sa juga Italije. U službenu posjetu diviziji poslat je Mario Palermo, komunistički rukovodilac i podsekretar Ministarstva rata. Nakon što je posjetio različite odrede, Palermo urgira kod jugoslovenske komande da obrati više pažnje na potrebe italijanskih partizana. Italijanski izaslanik tih dana dobija srdačne molbe za neodložan povratak cijele divizije u Italiju, koji će ipak biti odložen iz političkih potreba.

Tema ovih razgovora bili su i sudski procesi vođeni od strane jugoslovenske vlasti protiv italijanskih oficira okrivljenih za ratne zločine. Palermove žalbe ne djeluju posebno efikasno, tako da neki od njih bivaju pogubljeni nekoliko mjeseci nakon njegove posjete. Riječ je o ljudima kojima se sudilo za događaje koji su se odigrali prije 8. septembra u kontekstu bespoštednog rata vođenog od strane fašističke vojske protiv partizana, ali koji su ipak hrabro odlučili da sarađuju sa jugoslovenskim partizanima u borbi protiv nacista. Vrijedi primijetiti da se više nijednom Italijanu optuženom za ratne zločine od strane jugoslovenske vlade nije sudilo, budući da je demokratska italijanska vlast ustanovljena poslije rata odbila da izruči lica pod istragom.

Divizija Garibaldi ostaje operativna još nekoliko mjeseci ratujući i po Bosni i Hercegovini, te doprinoseći posebno

oslobođenju Trebinja, Bileća i Mostara. Tek februara 1945. godine konačno dobija toliko iščekivanu naredbu za povratak u domovinu. I dalje aktivni odredi koncentrišu se u Dubrovniku odakle se preko mora prevoze do Brindizija, nizom konvoja, počev od 8. marta 1945. Prvi Garibaldinci su dočekani uz sve počasti od strane nasljednika prijestola Umberta II Savojskog. Ima ih nešto malo više od 3.500. Barem još toliko njih vratilo se u domovinu avionima u prethodnim mjesecima, dok će se preostale hiljade rasutih vojnika koji su proglašeni nestalima, a koji su utočište često pronalazili u domovima crnogorskih porodica, vratiti u narednim sedmicama, ili u narednim godinama.

Na kraju će, među poginulima i nestalima, divizija Garibaldi brojati oko 7.000 žrtava od kojih je samo polovina potvrđena. To je zastrašujući procenat (oko 30 %), mnogo viši od procenta interniranih vojnika koji su završili po njemačkim koncentracionim logorima. Jednako impresivnim se čini poređenje sa 15.000 italijanskih vojnika palih tokom perioda okupacije (1941-1943) na teritoriji cijele Jugoslavije. I iz ovih cifara, kojima je nažalost suđeno da ostanu neprecizne, jasno zaključujemo o količini pretrpljene patnje u kontekstu posebno teškog partizanskog rata vođenog na jednoj, prije svega, nepoznatoj teritoriji.

Ostaje samo još da se doda da italijanska država, iz različitih razloga, nikada nije odala zasluženno priznanje ovim hrabrim ljudima koji su, osjetivši se dijelom one nove, demokratske Italije koja se rađala s druge strane Jadrana, doprinijeli oslobođenju Evrope od nacizma. Nikakvo formalno priznanje i nijedan nacionalni spomenik nijesu posvećeni ovim osobama. Sjećanja na njih decenijama su bila rasuta, sačuvana u malobrojnim privatnim arhivima ili zatvorena u dnevnicima i memoarima, koji i kada su objavljeni, nijesu imali nikakav odjek. Najveće priznanje italijanskim partizanima odala je država Jugoslavija između ostalog i podizanjem pravog spomenika, koji je svečano

otkriven 1983. godine u prisustvu jugoslovenskog predsjednika Špiljaka i italijanskog predsjednika Pertinija. Spomenik u Pljevljima i danas predstavlja glavno mjesto sjećanja na borce divizije Garibaldi, sjećanja koje se i danas čuva i poštuje širom cijele Crne Gore.

S italijanskog prevela **Deja Piletić**